

Олександр Бонь
ORCID iD 0000-0003-3287-5955
Світлана Савченко
ORCID iD 0000-0002-7123-9014

УДК 929Апанович:94(477)«19»
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.4

ОЛЕНА АПАНОВИЧ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Олена Апанович була серед небагатьох істориків України радянського часу, які стали відомими завдяки дослідженням козацької тематики і пам'яткоохоронній діяльності. Діяльність зі збереження історичної пам'яті українського народу, пам'яток козацької доби почалась у 1950 р., коли вона фіксувала стан історичної пам'яті населення на території колишньої Запорозької Січі. О. Апанович стала однією з ключових постатей у створенні заповідника на Хортиці. У кінці 1980-1990-х років була науковим керівником експедицій «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле».

Ключові слова: Олена Апанович, історична пам'ять, пам'ятки українського козацтва, Запорозькі Січі, Хортиця.

Oleksandr Bon,
Svitlana Savchenko

OLENA APANOVYCH AS A PRESERVER OF NATIONAL UKRAINIAN HISTORICAL HERITAGE

Olena Mykhailivna Apanovych belonged to socially active Ukrainian historians. Being among that small group of non-conformists to the Soviet regime, she became famous both due to the cossacks history research, popularization of their history, and cultural heritage preservation. In independent Ukraine she concentrated on preservation work and made a significant impact on recovery of national idea. The aim of this research is to unveil Olena Apanovych work for Ukrainian history preservation.

Based on problem-chronological method of analysis of Olena Apanovych's diaries, archive materials of Ukrainian community on memory preservation, personal archive documents, her involvement into social activities of the Soviet and post-Soviet time had been revealed. Prosopographical method allowed us to show the peculiarities of Olena Apanovych relationship with the scientific community.

The article described that preservation process started in 1950s when Olena Apanovych, as a member of scientific expedition, researched on remains of Zaporizka Sich. At that time she analyzed the extent of cultural self-awareness as well as the research engaged more interest to the Ukrainian history. Later, in 1950s–1970s Olena Apanovych became one of the major expert of cossacks history preservation in Ukraine, among others, she established the memorial on island Khortytsia. Besides publishing activity on the topic, she led two scientific expeditions “Zaporizka Sich: destroyed and survived”.

Key words: Olena Apanovych, historical heritage, history of Ukrainian cossacks, Zaporizka Sich, Khortytsia.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Бонь О., Савченко С., 2019

Олена Михайлівна Апанович — відома представниця української історичної науки, яка у радянський час репрезентувала її неконформістську частину. У діяльності науковця протягом пів століття в центрі уваги перебували теми, пов'язані з козацтвом та історичною пам'яттю українського народу про цей феномен в історії нашої батьківщини. В умовах «перебудови» та в часи незалежності України вона доклала значних зусиль для популяризації української історії та культурної спадщини й відновлення історичної пам'яті української нації, оскільки вважала це найважливішою справою свого життя.

Метою статті є висвітлити роль і місце Олени Михайлівни Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу. Джерельною базою публікації стали матеріали особового архіву дослідниці в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського й документи архіву Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у Державному архіві міста Києва, які або раніше не досліджувались, або є маловідомими для широкого загалу.

У роботах про діяльність Олени Михайлівни Апанович завжди зазначається, що вона активно

займалась пам'яткоохоронною працею у 1950 — на початку 1970-х років (Апанович О.М., 1995. С. 200 с.; Дмитрієнко М.Ф., 1999. С. 70–86; Історія українського середньовіччя..., 1995), проте її аналогічна діяльність у часи «перебудови» та незалежності України ще не знайшла належного висвітлення. Ця громадська праця не згадується і в енциклопедичних виданнях (Енциклопедія історії України: в 5 т., 2003. Т. 1: А-В. С. 110–111). Спеціально не досліджувався і аспект її діяльності щодо збереження і відродження історичної пам'яті українського народу.

Хронологічно і тематично цю діяльність можна поділити у такий спосіб: дослідження пам'яток та історичної пам'яті про Запорозьку Січ у 1960-1970 рр.; популяризація історії і пам'яток козацтва у публічній площині у цей же час; експедиції по території колишньої Січі у 1980-1990 рр.

Дослідження та популяризація козацької тематики у радянський час мали значний громадський розголос. Олена Апанович практикувала різноманітні популяризаторські заходи, завдяки чому отримала неофіційний статус «козацької матері». У своїх наукових розвідках вона вбачала не лише завдання створити якісний науковий доробок, а й можливість збереження історичної пам'яті українського народу. Зауважимо, однак, що відбувалось це в умовах значних політико-ідеологічних обмежень наукової та громадської діяльності, й тому не може розглядатись як вільна наукова творчість, а лише як те, що дозволялося радянським режимом. «Відлига» часів Микити Хрущова значно активізувала відродження національної пам'яті в Україні. Однією з форм цього процесу вважаємо пам'яткоохоронний рух. Союзне та республіканське партійне керівництво змушене було рахуватись з цією діяльністю і зробило спробу спрямувати його в ідейно належне річизце — збереження пам'яток радянського періоду. Але Валерій Смолій зазначав, що робота вчених Інституту історії АН УРСР О. Апанович, В. Голобуцького, В. Дядиченка, О. Компан з увічнення історії козацтва зумовлювалась не стільки науковими планами Інституту, скільки патріотичним служінням національній ідеї в умовах штучно насадженої політики русифікації України (Збережемо тую славу. 1997. С. 3).

Одним із головних пам'яткоохоронних проєктів 1960–1970-х років було створення Хортицького козацького заповідника. Для цього склався цілий комплекс умов, проявили свою активність патріотично налаштовані партійні й державні діячі, тому цей проєкт став можливим. Значну роль у цьому відіграли заступник голови Запорізького облвиконкому Микола Киценко, начальник обласного управління культури Степан Кириченко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР Петро Тронько (Збережемо тую славу. 1997.

С. 9–10). Зокрема, про активну участь останнього у цій справі Олена Апанович зазначає в одному з пізніших інтерв'ю (Овсієнко В., 1999). І це стало можливою платформою для діяльності науковців і митців. Тоді вчені написали листа на ім'я керівника ЦК КПУ П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР І. Казанця про необхідність створення Державного заповідника історії запорозького козацтва на Хортиці. Секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрій Скаба, вислухавши пояснення П. Тронька, погодився і поставив підпис на листі до ЦК КПУ поряд з підписом заступника Голови Ради Міністрів. Так з'явилась 18 вересня 1965 р. постанова Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва». Зауважимо, що партійне керівництво навряд чи сподівалось, що ця ініціатива переросте у широкомасштабну національно значиму програму (Збережемо тую славу. 1997. С. 11–13). Але без урядової постанови створення заповідника на Хортиці було просто не можливо. Реалізовувався проєкт за участі АН УРСР, зокрема Інституту історії. Президія АН УРСР доручила саме Олені Апанович скласти науково обґрунтований проєкт, який згодом і став основою ухваленого Президією рішення про реалізацію урядової постанови. Вона також розглядала як відродження історичної пам'яті українців спорудження пам'ятних знаків на місцях, пов'язаних із запорозьким козацтвом. Саме їй у грудні 1965 р. директор Інституту історії К.К. Дубина доручив на основі пропозицій з областей (документ на 47 аркушах) складання переліку пам'ятних знаків і направлення до міністерства (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37).

Також Олена Апанович доповідала з питання тематичних пропозицій до проектування меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на острові Хортиця на засіданні дирекції Інституту історії АН УРСР 25 липня 1966 р. (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 23). Освоєння території вона пропонувала здійснити у два етапи. Першу чергу (музей і панораму в одній будівлі) планувалось завершити до 1970 р. Передбачалось, що музей матиме 6 експозиційних залів та робочі приміщення. Два зали площею 250 м² відводились для відтворення ранньої історії запорозького козацтва та для радянської історії Хортиці. На панорамі пропонувалось зобразити дуже важливий для української історичної пам'яті епізод взяття козаками Кафи 1616 р. Також відродженню історичної пам'яті мав слугувати створений за пропозицією О. Апанович етнографічний музей просто неба, за досвідом країн Європи, балтійських республік та першої вдалої спроби в Переяславі, здійсненої М. Сікорським. Цей скансен мав відтворювати частину Січі, показати, що запорозьке козацтво було генератором матеріальних і духовних

цінностей. Третю частину мали складати скульптури — козацька варта, зображення Тараса Бульби, козака Байди, козака Голоти та історичних діячів — Б. Хмельницького, К. Косинського, С. Наливайка, І. Сулими, П. Сагайдачного, Д. Нечая, М. Кривоноса (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37). Як бачимо, поряд з літературними персонажами мали бути знакові герої козацьких дум, народних пісень та діячі української історії. Крім цього, О. Апанович на засіданні пропонувала для створення козацького «пантеону» перенести на Хортицю могилу Івана Сірка та із Соловків прах Петра Калнишевського. І хоча ця ініціатива, як і перенесення могили Йосипа Гладкого (визнала його заслуги у виводі колишніх запорожців із володінь Туреччини), не була реалізована, це свідчить про те, якого значення історикія надавала цьому місцю у відродженні героїчної історії козацтва та народної пам'яті про неї.

У реалізації постанови О. Апанович тісно співпрацювала з Миколою Киценком — генератором ідеї Хортицького заповідника — та Степаном Кириченком. Підготовка проекту меморіального комплексу на Хортиці викликала значний суспільний резонанс й обговорення у фахових та урядових колах. Це був той, нечастий в умовах радянської системи випадок, коли поєднувались громадські, наукові та державні ініціативи. О. Апанович разом з М. Брайчевським, О. Компан та К. Стецюк працювала у комісії, створеній Держбудом УРСР і Спілкою архітекторів УРСР для складання громадської експертизи проектів заповідника на Хортиці (НА ІУ. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 11). Громадські обговорення проекту викликали загальне піднесення української інтелігенції. Микола Киценко у листі до Олени Апанович від 12 квітня 1967 р. згадував: «5-го квітня від приїжджих киян я дізнався, що в столиці відбулися збори представників творчої інтелігенції, на яких обговорювалось питання про Хортицю... Який би я був щасливий, якби побував на тім обговоренні! В моїй душі немає нічого святішого Хортиці» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Листування. 2 од. зб. Арк. 2).

На 1967 р. вчена вже створила унікальну картотеку пам'ятних місць з історії козацтва в Україні та за її межами, яку передала Міністерству культури. Широкий резонанс мала публікація цієї бази даних у 1967–1968 рр. у кількох номерах журналу «Україна» (Дмитрієнко М.Ф., 1999. С. 77). О. Апанович вважала, що «встановлення пам'ятних знаків... вимагає виявлення і відбору цих місць на основі наукової класифікації», тому пропонувала поділити пам'ятки запорозького козацтва на групи: місця Запорозьких Січей; центри запорозьких паланок; козацькі зимівники; традиційні місця сторожових постів (беке-тів); місця перевозів і переправ тощо (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37). Слугувати відродженню

історичної пам'яті мала, на її думку, репрезентація відомостей про козацьке минуле у меморіальних записках, поясненнях екскурсоводів, експозиційних характеристиках, описах та коментарях. Так створювався загальнонаціональний дискурс пам'яті про козацтво.

Архів вченої доносить до нас її наполегливу роботу протягом другої половини 1960 — початку 1970-х років над переліком імен видатних діячів Запорозької Січі для спорудження їм пам'ятників. Олена Михайлівна склала список із 20 осіб. Імена найвідоміших козацьких ватажків супроводжувались довідками і місцями, де, на думку дослідниці, варто було б поставити пам'ятники: Яцько Острянин (м. Остер), Іван Підкова (площа Ринок у Львові), Северин Наливайко (м. Біла Церква), Павло Павлюк (м. Черкаси), Іван Богун (м. Вінниця), Самійло Кішка (м. Канів), Максим Залізняк та Іван Гонта (м. Умань) тощо. Серед них знайшлося місце і для жінки — Олени Зависної, дружини сотника, яка відзначилась в обороні Бучі (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37). Хоча пропозиції О. Апанович реалізовані лише частково, проте цей список і сьогодні лишається актуальним у відновленні пам'яті та національної самосвідомості українців.

24 листопада 1967 р. у Київському Будинку архітектора відбулося громадське обговорення проекту заповідника, в якому взяла участь Олена Апанович. Цей процес спонукав українську інтелігенцію до розуміння нагальної потреби відродження національної історичної пам'яті, а отже, і самосвідомості. Ю. Щербак у своєму виступі, зокрема, зазначив: «Ми нарешті повернулись до нашої славної історії...» (Збережемо тую славу. 1997. С. 128–129). Але реалізація проекту наражалась не лише на опір ортодоксальної партійної номенклатури, а й на нерозуміння виконавцями на місцях значимості цього задуму. Віктор Красенко, молодий архітектор, який навчався в Києві і був серед авторів проекту заповідника направлений до Запоріжжя під керівництвом Євгена Жарікова (директора Запорізької філії «Укрміськбудпроект»), так описує складну атмосферу в листі до Олени Апанович від 12 лютого 1968 р. із Запоріжжя: «Запорізька філія не може зробити цього проекту, бо тут відсутнє саме головне — любов та щира думка» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 312. Арк. 1–2).

Як член конкурсної комісії проекту заповідника від АН УРСР у 1968 р., О. Апанович вважала, що комплекс мав складатись з трьох частин — музей-панорама, музей просто неба, садово-декоративний парк. Планувалося, що у музеї з семи залів чотири розкриватимуть історію запорозького козацтва. План панорами взяття Кафи козаками під проводом П. Сагайдачного розробляли Олена Апанович і Микола Киценко. Пізніше в одному з інтерв'ю дослідниця згадувала, що

цьому сюжету було надано політичного звучання: «Про Сагайдачного взагалі не можна було говорити, бо був відкритий лист якогось військового через “Літературну Україну”, в якому питалося: “Як можна про такого зрадника писати — він же на Москву ходив!”» (Овсієнко В., 1999). Складна ідеологічна обстановка навколо конкурсу проєктів на Хортиці відображена у листі вже згаданого В. Красенка до О. Апанович від 5 червня 1968 р.: «Живу у гуртожитку, де до мене ще приставлено “товаришів”. Єдина втіха — це бібліотека, ...є в мене думка, щоб заснувати на Хортиці український університет — “Найновішу Січ”. Де лицарство будуть добувати в науках. ХХ вік — вік розуму. Вік героїв вже відійшов». Вже за три тижні Віктор Красенко повідомив Олену Апанович, що відмовився брати участь у конкурсі: «В наш час не можливо яскраво і правдиво втілити ідею цієї великої справи. А погоджуватись на якісь півміри, щоб було і не вашим і не нашим, не може... Особливо яскраво бачу, що людину можна виховати тільки на національному ґрунті» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 312. Арк. 3–4).

У той же час частина вищого партійно-державного керівництва (такі, як П. Шелест, П. Тронько) усвідомлювали важливість збереження історичної пам'яті українського народу. Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест у своєму щоденнику у зв'язку з подіями на Хортиці у травні 1969 р. зазначав: «Почему мы интересуемся античным миром, миром культур Востока, Африки? А мир своего народа предаём забвению. Это могут делать только тупые люди, предатели своего народа, не помнящие родства, кровности своего собственного народа» (Шелест П.Е., 1995. С. 452).

Все ж зусилля Олени Апанович та її колег не були марними. У виступі представника Запорізької обласної організації УТОПІК О.Г. Забігайло на семінарі з вивчення і популяризації пам'яток у лютому 1970 р. зазначалось значне зростання інтересу екскурсантів до Хортиці: за 1969 р. прочитано 1221 лекцію (приблизно 37 тис. слухачів), проведено 27 зустрічей біля пам'ятників, де було 5 400 відвідувачів. Створено народний університет охорони і популяризації пам'яток історії і культури на 120 слухачів (ЦДАВОУ. Ф. 4760. Оп. Спр. 121. Арк. 13, 25). Пам'ятки запорозьких козаків стали у 1970 р. темами курсових проєктів студентів кафедри архітектурного проектування архітектурного факультету Київського державного художнього інституту. Проєкт зі вшанування пам'яток охопив дев'ятнадцять областей України.

Значення Хортицького заповідника для суспільства і для себе Олена Апанович сформулювала так: «Яворницький організував і очолив археологічні розкопки запорозьких місць... Мені здавалось, що я якось продовжую його працю, але прийшов застій, і всі наші роботи

були перекреслені» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Матеріали до біографії О.М. Апанович. Од. зб. 1. Арк. 28). Тепер будівництво на Хортиці розглядалось партійним керівництвом як рецидив українського націоналізму (Збережемо тую славу. 1997. С. 16). Нова хвиля боротьби з українським націоналізмом, «маланчуківщина» у 1972 р. робила свою справу: 2 січня 1973 р. М. Киценко був змушений написати заяву про звільнення у зв'язку з погіршенням стану здоров'я та «появи протирічних рецензій» на книгу «Хортиця в героїці і легендах». Слава «козацької берегині», ледве чи не «єдиного козака в українській історичній науці», обернулася в 1972 р. для О. Апанович усуненням від наукової та громадської роботи, пов'язаної з козацтвом, фактичною забороною публікуватися (Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. 2000. С. 57). Хоча й та одностороннім не вдалося створити заповідник у тому вигляді, як вони планували, але їхня робота сприяла значному відродженню історичної пам'яті в радянській Україні у 1960–1970-х роках.

Популяризація козацької тематики давала свої результати. Основний з яких — збільшення інтересу до історичного минулого українців, посилення краєзнавчого руху в «козацьких» регіонах України. Олена Апанович нерідко відповідала на листи, що надсилалися до Інституту історії. Це спілкування було взаємокорисним. Нотатки на машинописних копіях цих листів фіксують, що вчена сама багато черпала інформації про пам'ятки козацтва, уточнювала факти і події. Наголосимо, що з листів можна дійти висновку про те, що згадана публікація О. Апанович у журналі «Україна» збурила інтерес не тільки до запорозького козацтва, а загалом до минулого регіонів. Особливо цікавим був лист із Кубані від анонімного нащадка козаків. Свідомо Олена Апанович не зберегла конверт і дані цієї людини, оскільки зміст листа дуже гострий як на 1960-ті роки. Від самого початку автор закидає «хліборобній, історично поетичній Україні» те, що представників Кубані не запросили на святкування 50-річчя радянської влади в Україні, тоді як були присутні українці з Америки і Канади, щоб показати «як розцвіла Національна Україна». У тексті листа згадуються героїчні сторінки боротьби запорозьких козаків, наводиться частина тексту гімну «Ще не вмерла Україна», що було на той час небезпечно. Далі автор згадує дореволюційний пам'ятник козакам у станиці Таманській, який на той час не зберігся. У тексті автор звертається (російською): «Якщо ви запитаєте хто я, то я розкажу вірш, що писали турецькому султану у відповідь» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37).

Ще однією формою роботи Олени Апанович щодо відродження історичної пам'яті українців була популяризація нею історії козацтва, зокрема публічні лекції. У середині 1967 р. вона

розробила теми про історичні пам'ятки для створення науково-популярних, хронікально-документальних і художніх фільмів (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 26). Вагомими були зусилля О. Апанович з організації та проведення лекторію з історії козацтва разом із своїми однодумцями з Інституту історії. Попри те, що програма лекторію була розроблена у 1967 р., відділення товариства «Знання» при АН УРСР відмовилось організувати його. Тоді Олена Апанович та її колеги вирішили провести ці заходи у рамках АН. 3 грудня 1969 р. о 19.00 після VI Пленуму правління УТОПІК у конференц-залі секції суспільних наук АН УРСР (вул. Кірова, 4 — нині вул. Грушевського) відбулося відкриття народного університету «Пам'ятники України». Було організовано роботу міського лекторію з історії Запорозької Січі. До складу лекторів увійшли О.М. Апанович, М.Ю. Брайчевський, Я.І. Дзира, К.Г. Гуслистий, К.І. Стецюк, Ф.П. Шевченко. План роботи лекторію містить правки Олени Апанович, що засвідчує її внесок в організацію цього важливого для України проекту (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 38). І. Колесник вказує, що ці лекції викликали масовий інтерес — до 1000 присутніх (Колесник І., 2015. С. 174). Тексти та матеріали лекцій, які читала Олена Михайлівна в Київському державному художньому інституті, збереглися. І хоч тематика і вимагала деяких ідеологічних «пожертв» (наприклад, «Ф. Енгельс про військове мистецтво», лєнінські цитати), але в цілому відображала найцікавіші сторінки козацького періоду та діяльність національних героїв: Хотинська війна, М. Кривоніс, П. Сагайдачний (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Лекції з історії запорозького козацтва, які читались в Київському художньому інституті та матеріали до них. 1969 р.). Особливо цікавою була лекція Олени Апанович у Театрі ім. І. Франка в Києві у 1970 р., чернетка якої збереглась серед паперів архіву (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Козацтво — збройна сила. Лекція в театрі І. Франка. Чернетка. [1970 р.] 15 арк.). Олена Апанович мала успішний досвід роботи в ефірі Українського радіо, беручи участь в історичних програмах як для дорослих, так і для дітей. Важливо зазначити, що і в 1976–1980-х роках, навіть коли вона вже не працювала в інституті, вчену запрошували до участі. Цікавим є той факт, що Олена Апанович як людина російськомовна свої пізніші виступи та доповіді виголошувала виключно українською (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Радіо). Як і загалом УТОПІК, вчена досить активно використовувала засоби масової інформації для пропагування пам'яток історії та культури, відновлення історичної пам'яті. І хоча основна тематика цих виступів була часто ідеологізованою, Олена Апанович вміло користувалась цими можливостями. Так, у липні 1968 р.

вона занотувала форми своєї роботи: виступи у «Робітничій газеті» у рубриці «Золоті ворота», у радіожурналі «Скарби України», в «Українському історичному журналі» (з темою «Пам'ятки фортифікаційного мистецтва на Україні»), засоби масової інформації обласного рівня (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 26). УТОПІК на 1969 р. передбачало, що О. Апанович і О. Компан спільно з Комітетом з радіомовлення і телебачення мали організувати підготовку матеріалів для радіожурналу «Пам'ятки України», виступів на радіо і телебаченні (Там само). Продуктивною, інноваційною для того часу була ідея Олени Михайлівни про поєднання вивчення і популяризації пам'яток історії та культури козацтва з туризмом. Деякі пам'ятки вона вважала гідними для включення у всесоюзні й міжнародні туристичні маршрути. Ініціювала створення республіканського маршруту «Меморіальні місця та історичні пам'ятки запорозького козацтва», маршрутів «малого туризму» у межах окремих районів. Для популяризації цих маршрутів їх фото мали висіти у школах, будинках культури і закликати у «не такі вже далекі, але захоплюючі подорожі». Популяризацію культурної спадщини козацтва дослідниця ще розуміла як виховання свідомого громадянина, формування цінностей, поваги до історії власного міста, села, регіону, однак для радянського режиму це було ідеологічною загрозою (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37).

Продовжити свою діяльність у дослідженні та збереженні пам'яток українського козацтва, відновленні історичної пам'яті українського народу Олена Апанович змогла лише в нових суспільно-політичних умовах «перебудови» та в період новітньої української держави. В архіві ІР НБУВ зберігся зошит вченої із назвою «Що зроблено. Хортиця». Нотатки, зроблені в кінці 1980 — на початку 1990-х років, яскраво характеризують стан Хортицького заповідника: «1. В застійні часи всі починання були підрублені під корінь. 2. Постанова не виконувалась, коли щось й робилось, то це була антитеза постанові. 3. Побудували музей за найгіршим проектом Жарікова та його групи. 4. Філіал музею історії міста Запоріжжя. 5. Панорама. Замість Кафи “Повстання сіроми”. Головне — міжнародне значення. Антиісторична, антихудожня. 60.000 — можна було б побудувати Січ за ці гроші. Він, взагалі, клепає ці діорами, це для нього як годівниця. 6. Сам заповідник перейменували, тепер — Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиця. 7. У нестерпних умовах працює колектив і дирекція, тому що склалася парадоксальна ситуація. Юридичний нонсенс. Заповідник територія, а заповідник не хазяїн землі. Установи поводять себе як колонізатори, не беручи до уваги статус і права заповідника. А ситуація з мостом через Хортицю — це апогей беззаконня, відсутності

здорового глузду, манкуртного ставлення до своєї історії, культури, національного, козацького духу» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 39). Не виконувались і десятки рішень про припинення руйнування пам'яток Хортиці (Збережемо ту славу. 1997. С. 401). 27 лютого 1988 р. центральна газета УРСР «Радянська Україна» опублікувала звернення громадських діячів на захист Хортиці. Протестуючи проти будівництва мосту через південну частину Хортиці, вимагали не ігнорувати статус історико-культурного заповідника (Збережемо для нащадків. 1988. 27 лютого).

Зважаючи на цю ситуацію, у 1989 р. журнал «Пам'ятки України» ініціював організацію експедиції з дослідження пам'яток козацтва «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». У першому числі журналу за 1989 р. анонсувалось проведення експедиції місцями Запорозьких Січей та пропонувалось громадськості зробити добродійні внески (Запорозька Січ: зруйноване й уціліле. 1989. С. 15). Підтримали ідею археолог Д. Телегін та історик Ф. Шевченко, запропонувавши призначити науковим керівником експедиції О. Апанович (Сериков А., 1989. С. 7). Хоча є джерела, які вказують, що ініціатором експедиції був саме Д. Телегін (Бойко Л.О., 2010. С. 58). Після оприлюднення цієї ініціативи матеріальну допомогу несподівано надало Міністерство меліорації та водного господарства УРСР, яке виділило експедиції корабель для подорожі Дніпром. Суттєво допомогли: товариство «Просвіта», яке організувало акцію збору добровільних пожертв на Андріївському узвозі в день Києва у 1989 р., читачі журналу «Пам'ятки України» та представники української діаспори. Було проведено добродійний концерт у Маріїнському парку, де кілька тисяч глядачів захоплено зустріли О. Апанович та інших учасників майбутньої експедиції. У своїй промові до присутніх Олена Михайлівна наголосила, що після досліджень академіка Дмитра Яворницького, за виключенням археологічних досліджень 1950-х років, у яких вона особисто брала участь, вперше планувалось комплексно дослідити місця Січей. О. Апанович так оцінила атмосферу зібрання: «Яке вирування народного духу! Яке одноставне поривання до предківського минулого, що ледь не вчора було ідеологічною кривою... Виходить, нічого-нічого не вийшло у тих безбаченків!» (Сериков А., 1989. С. 8). Комплексна експедиція з 20 осіб (науковці, представники творчих організацій) вирушила теплоходом по Дніпру. Мета експедиції була науково-просвітницька. Передбачено не тільки зафіксувати «залишки залишків», а й провести широкі зустрічі з громадськістю. Як згадував учасник експедиції, майбутній шевченківський лауреат, а тоді співробітник журналу «Україна» Микола Шудря, Олена Михайлівна під час експедиції «правила всім за взірць»,

колеги захоплювались «козацьким лицарством цієї бентежної й незламної особистості». У журналі була оприлюднена стаття-звіт головного редактора Анатолія Серикова про цю експедицію (Сериков А. 1989. С. 6–11). Він зауважує, що завдяки Олені Апанович та її колегам у 1950–1970-х роках козацька тематика «запліднила у згадані десятиліття думки і почуття мільйонів українців» (Там само. С. 6). Анатолій Сериков у кінці своєї статті також торкається цієї болючої теми і ставить риторичне питання про біологічний і духовний голод українців: «Спочатку нищиться національна пам'ять, сама нація зникає вже потім» (Там само. С. 11). Як мету експедиції у детальному звіті (зберігся в архіві О.М. Апанович) Олена Апанович визначила підготовку до продовження реалізації постанови 18 вересня 1965 р. З метою відродження національної самосвідомості планувались зустрічі з мешканцями запорізьких земель (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34). Далі Олена Апанович зазначала, що маршрут був розроблений відповідно до плану експедиції Д.І. Яворницького, яка відбувалась у кінці 1880-х років. Також було використано матеріали археологічної експедиції 1951 р. (Там само). Учасники експедиції констатували запустіння Троїцької церкви Мотронинського монастиря, були вражені станом історичних та природних пам'яток Холодного Яру. І попри те, що у 1968 р. пам'ятні дошки та меморіальні знаки біля деяких пам'яток встановили, охорона їх не здійснювалась (Демиденко О., 2006. С. 421–422).

Природно, що найбільше пам'яток Січі учасники експедиції вивчали на Дніпропетровщині. Вони побували на місці Чортомлицької Січі та біля Капулівки (Жуковський М.П., 2012. С. 283), на місці підзахоронення та колишнього поховання І. Сірка, з'ясувавши, що берег підмивається і далі (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34). У Дніпропетровську експедиція відвідала історико-краєзнавчий музей і констатувала, що колекцію старожитностей О. Поля та Д. Яворницького було в значній мірі втрачено. Зanedбано виглядала могила Дмитра Яворницького. «Відігрілися» душі членів експедиції у меморіальному будинку Дмитра Яворницького, який було відкрито в листопаді 1988 р.

Чи не найбільше уваги і часу присвятила експедиція острову Хортиця. Саме під час неї, як зазначає Олена Михайлівна, було усвідомлено, що питання охорони пам'яток нерозривно пов'язано з питаннями екології. У Запоріжжі, окрім Хортиці, було відвідано могилу останнього кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого (будинок якого незадовго до того було знищено, попри протести громадськості). Члени експедиції обстежили також городище Кам'янської Січі, де був похований кошовий К. Гордієнко. Було виявлено, що хрест на могилі К. Гордієнка значно

пошкоджений, зокрема і сучасними вандалами (Ленченко В., 1990. С. 20–22).

Протягом експедиції пам'яток охоронці оживили музейну справу в регіоні, докладно ознайомившись із експозиціями і фондами музеїв міста Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя та с. Покровського. Особливе занепокоєння викликав музей на Хортиці, збудований за «найгіршим», на думку О.М. Апанович, проектом: «Це — гігантська сірникова коробка, покладена пліском». У ньому, перетвореному на філіал міського музею Запоріжжя, не було козацьких пам'яток, окрім люльок, та «антихудожньої, антиісторичної», на думку О. Апанович, діорами. Невідомо куди зникли тисячі козацьких пам'яток, зібраних співробітниками заповідника у 1960–1970-х роках. Тому експедиція звернулася до Міністерства культури з пропозицією поновити музейні експозиції, науковий опис пам'яток, нові експозиційні плани. Члени експедиції, а згодом і учасники першої республіканської конференції у Хортицькому заповіднику, ініціювали повернення до заповідника козацьких клейнодів з музеїв Москви, Ленінграда.

По закінченню експедиції Олена Апанович та її однодумці намагались надати збереженню козацьких пам'яток всеукраїнського звучання. У першому числі «Пам'яток України» за 1990 р. за ініціативи О. Апанович та інших пам'яток охоронців було опубліковано «Звернення до Ради Міністрів УРСР». Особливу увагу уряду звертали на занедбаний стан музейної справи та загрозу екологічної катастрофи цього регіону (Звернення до Ради Міністрів УРСР. 1990. С. 22). У грудні 1989 р. майже в повному складі експедиція виїжджала на різдвяні зустрічі до Львова. Згодом відбулось 10 виступів на радіо (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34). Таким чином відроджувалась історична пам'ять про козацтво у всеукраїнському масштабі.

Після першої експедиції сотні читачів журналу «Пам'ятки України» намагались допомогти експедиції — надсилали відомості про пам'ятки козащини, схеми розташування козацьких могил тощо (Експедиція триває. 1990. С. 57). Основними напрямками роботи другої експедиції у 1990 р. були пошук місцезнаходження Нехворощанського Успенського монастиря в Приоріллі, обстеження залишків Української прикордонної лінії та пам'яток затоплених Запорозьких Січей. Пошуками у Нехворощі на Полтавщині керувала Олена Апанович. Археологи-підводники вивчали дно Орілі, яка була межею між територією Січі

та Гетьманщиною. Було знайдено велику кількість кераміки та інших матеріалів XVII–XVIII ст. Засмутив Олену Михайлівну та інших учасників експедиції стан Нехворощанського краєзнавчого громадського музею: «Вогкість, цвіль, гниття не давали дихати. Стіни й підлогу їв грибок. Рушники — гарні, з характерним квітчастим орнаментом — вже розсипались» (Жаркова Л., 1991. С. 24–25).

У занедбаному стані перебували і козацькі церкви у с. Китайгороді, козацька хата 1720 р. у Нових Санжарах, у якій бували В. Вернадський та Д. Докучаєв, що невдовзі згоріла. У рамках експедиції проводилось дослідження дна Дніпра (Жаркова Л., 1991. С. 26). Результатом експедиції стало створення в 1991 р. дослідного центру «Часи козацькі», директором якого призначено Д.Я. Телегіна, а також постійне проведення науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Бойко Л.О., 2010. С. 58). Одним із результатів роботи експедиції, активності Олени Апанович та її колег стало надання Історико-культурному заповіднику на острові Хортиця статусу національного. Важливо, що за цією постановою Кабінету Міністрів України, як колись і задумувала О. Апанович, було музеєфіковано територію не лише Хортиці, а й найближчих островів і скель (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34).

Отже, праця Олени Апанович зі збереження і популяризації пам'яток козацтва стала однією з основних причин зростання інтересу українців до власної історії й, таким чином, відновлення історичної пам'яті. Протягом 1960–1970-х років вона та її однодумці були головними ідеологами відродження історичної пам'яті про українське козацтво. Найбільшим проектом цього періоду стало створення і розвиток заповідника запорозького козацтва на Хортиці. О. Апанович завдяки виступам на радіо та в пресі, читанню публічних лекцій сприяла зростанню національної свідомості широкої громадськості. За часів перебудови Олена Апанович одна з перших почала відроджувати інтерес громадськості до козацької наукової тематики і, зокрема, пам'яток Запорозької Січі, чому й стала науковим керівником двох комплексних експедицій «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле» у 1989 і 1990 рр., які охопили не лише місця Запорозьких Січей, а й менш відомі та збережені пам'ятки козацьких зимівників, слобод тощо. Ця діяльність, безперечно, вплинула на збереження історичної пам'яті й наближення проголошення незалежності України.

ДЖЕРЕЛА

1. Апанович О.М. Під знаком Клію: на пошану О. Апанович: зб. ст. / упоряд. О.А. Удод. Д.: МП «Промінь», 1995. 200 с.
2. Бойко Л.О. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. № 2. С. 56–59.
3. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
4. Демиденко О. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби (друга половина 1960-х — 1980-ті рр.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. № 9. С. 421–422.
5. Дмитрієнко М.Ф. 80-річчя від дня народження О.М. Апанович. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 70–86.
6. Експедиція триває. *Пам'ятки України*. 1990. № 2. С. 57.
7. Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. 2003. С. 110–111.
8. Жаркова Л. Запорозька Січ: зруйноване й уціліле. *Пам'ятки України*. 1991. № 2. С. 22–27.
9. Жуковський М.П. Доля могили І.Д. Сірка. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2012. Вип. 22. С. 275–291.
10. Запорозька Січ: зруйноване й уціліле. *Пам'ятки України*. 1989. № 1. С. 15.
11. Збережемо для нащадків. *Радянська Україна*. 1988. 27 лютого.
12. Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. ХХ ст. / упоряд.: О.Г. Бажан (керівник) та ін. К.: Рідний край. 1997. 474 с.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 374. Оп. 1. Спр. 23.
14. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 26.
15. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 312, 4 од. зб.
16. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 34.
17. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 37.
18. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 38.
19. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 39.
20. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович О.М. Щоденникові нотатки. 1951–1996 рр. Арк. 40.
21. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Козацтво — збройна сила. Лекція в театрі І. Франка. Чернетка. [1970 р.] 15 арк.
22. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Лекції з історії запорозького козацтва, які читались в Київському художньому інституті та матеріали до них. 1969 р.
23. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Листування. 2 од. зб. Арк. 2.
24. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Листування. 34 од. зб.
25. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Матеріали до біографії О.М. Апанович. Од. зб. 1. Арк. 28.
26. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Радіо.
27. Історія українського середньовіччя: Козацька доба (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): у 2 ч. К.: 1995. Ч. 1. 162 с.; Ч. 2. 134 с.
28. Колесник І. Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози. *Світло й тіні українського радянського історієписання: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)* / за ред. В.А. Смолія. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 169–175.
29. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі. *Пам'ятки України*. 1990. № 1. С. 20–22.
30. Овсієнко В. Апанович Олена Михайлівна. Інтерв'ю записав Василь Овсієнко 20 серпня 1999 року. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522>
31. Сериков А. Січ уціліла?! *Пам'ятки України*. 1989. № 4. С. 6–11.
32. ЦДАВО України (Центр. Держ архів вищ. Органів влади та упр. України). Ф. 4760. Оп. 1. Т. 1. Спр. 121. 150 арк.
33. Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995. 632 с.

REFERENCES

1. Apanovych, O. M. (1995). *Pid znakom Klio: na poshanu O. Apanovych.*: zb. Statei. Upor. O. A. Udod, Dnipropetrovsk: MP «Promin», 200 p. [in Ukrainian].
2. Boiko, L. O. (2010). Vnesok chleniv Ukrainського товариства okhorony pamiatok istorii ta kultury u spravu zberezhenia nadban mynuloho. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, № 2, pp. 56–59 [in Ukrainian].
3. Danyliuk, Yu. Z., Bazhan, O. H. (2000) *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh — 80-ti rr. XX st.)*. K.: Ridnyi kraj, 616 p. [in Ukrainian].
4. Demydenko, O. (2006). Diialnist Ukrainського товариства okhorony pamiatok istorii ta kultury zi zberezhenia ob'ektiv kozatskoi doby (druha polovyna 1960-kh — 1980-ti rr.), *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, № 9, pp. 421–422 [in Ukrainian].
5. Dmytriienko, M. F. (1999). 80-richchia vid dnia narodzhennia O. M. Apanovych. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 5, pp. 70–86 [in Ukrainian].
6. Ekspedytsiia tryvaie. (1990). *Pamiatky Ukrainy*, № 2, 57 p. [in Ukrainian].
7. Smolii, V. A. (Ed.). (2003). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Nauk. dumka, Vol. 1, pp. 110–111 [in Ukrainian].
8. Zharkova, L. (1991). Zaporizka Sich: zruinovane i utsilile. *Pamiatky Ukrainy*, № 2, pp. 22–27 [in Ukrainian].
9. Zhukovskiy, M. P. (2012). Dolia mohyly I. D. Sirka. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: Zb. naukovykh prats*, Vyp. 22, pp. 275–291 [in Ukrainian].
10. Zaporizka Sich: zruinovane i utsilile. (1989). *Pamiatky Ukrainy*, № 1, 15 p. [in Ukrainian].
11. Zberezhenno dlia nashchadkiv. (1988). *Radianska Ukraina*, 27 liutoho [in Ukrainian].
12. Bazhan, O. H. (Comps.). (1997). *Zberezhenno tuiu slavu: Hromadskiy ruh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50-kh — 80-kh rr. XX st.: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*, Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
13. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (dali — IR NBUV). F. 374. Op. 1. Spr. 23.
14. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 26.
15. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 312, 4 od. zb.
16. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 34.
17. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 37.
18. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 38.
19. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 39.
20. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Apanovych O. M. Shchodennykovi notatky, 1951–1996 rr., ark. 40.
21. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Apanovych Olena Mykhailivna. Kozatstvo — zbroina sylu. Lektsiia v teatri I. Franka. Chernetka. [1970 r.] 15 ark.
22. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Apanovych Olena Mykhailivna. Lektsii z istorii zaporozkoho kozatstva, yaki chytalys v Kyivskomu khudozhniomu instytuti ta materialy do nykh. 1969 r.
23. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Lystuvannia. 2 od. zb., ark. 2.
24. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Lystuvannia. 34 od. zb.
25. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Materialy do biohrafii O. M. Apanovych, od. zb. 1, ark. 28.
26. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Radio.
27. Istoriiia ukrainskoho seredniovichchia: Kozatska doba: Zbirnyk naukovykh prats. (1995). *Na poshanu istoryka laureata Derzhavnoi premii im. T. Shevchenka Oleny Mykhailivny Apanovych*: Kyiv: Ch. 1, 162 p.; Ch. 2, 134 p. [in Ukrainian].
28. Kolesnyk, I. (2015). *Ukrainske istoriiepysannia 1960–1980-kh rr.: kulturni rozryvy ta metamorfozy. Svitlo i tini ukrainskoho radianskoho istoriiepysannia: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, Ukraina, 22–23 travnia 2013 r.)*, za red. V. A. Smolii, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 169–175 [in Ukrainian].
29. Lenchenko, V. (1990). Na horodyshchi Kamianskoi Sichi. *Pamiatky Ukrainy*, № 1, pp. 20–22 [in Ukrainian].
30. Ovsiienko, V. (1999). Apanovych Olena Mykhailivna. Interviu Zapysav Vasyl Ovsiienko 20 serpnia 1999 roku [in Ukrainian].
<http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522>
31. Sierykov, A. (1989). Sich utsilila?! *Pamiatky Ukrainy*, № 4, pp. 6–11 [in Ukrainian].
32. TsDAVO Ukrainy (Tsentr. Derzh arkhiv vyshch. Orhaniv vlyady ta upr. Ukrainy). F. 4760. Op. 1. T. 1. Spr. 121. 150 ark.
33. Shelest, P. Ye. (1995). Da ne sudimy budete. *Dnevnikovyie zapisi, vospominaniia chlena Politbiuro TsK KPSS*, M., 632 p. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 30.11.2019.